

Боричів узвіз

Андріївський узвіз – один із центральних туристичних об'єктів сучасного Києва. Минаючи вулицею групи туристів, мимоволі вслухаєшся в уривки розповідей екскурсоводів: «Перед Вами найдавніша вулиця Києва, яка називалася в давньоруський час “Боричевим узвозом”»; «історики вважають, що вона існувала вже з часів князя Кия»; «уявіть лишень, цією вулицею ходили княгиня Ольга, князь Святослав та інші князі!»; «за літописом, після вбивства князя Ігоря древлянами у 945 році до Боричева під час великої повені пристали човни древлянських послів, і княгиня Ольга наказала киянам на руках віднести ці човни з послами на саму гору, а там кинути їх у глибоку яму»; «у 988 році хреститель Русі князь Володимир наказав знищити язичницьке капище і посікти ідол Перуна, якого прив'язали до хвостів коней і тягли Боричевим узвозом до Дніпра»; «видатна пам'ятка давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім” згадує, що після повернення з половецького полону князь Ігор Святославич їхав Боричевим узвозом до церкви Богородиці Пирогощі, яку Ви можете зараз бачити відбудованою біля підніжжя узвозу на Подолі» і т. д. Яскрава історія, яка виграє барвами, складеною докупи й озвученою у правильному місці. А що як у ній взагалі може не виявитися історичного зерна?

Історичній науці часто закидають створення «міфів». Така ситуація трапляється не лише через політизацію, але й коли джерельна база недостатня, ненадійна чи суперечлива або ж доступ до неї з певних причин обмежений. Літописна топографія давньоруського Києва належить саме до проблем з дуже слабкою джерельною базою. У нашому розпорядженні, на жаль, взагалі немає тогочасних описів міста, давньоруських майнових документів з виписаними межами та локалізацією об'єктів. Назви київських урочищ та районів найчастіше містяться в літописних сюжетах про історичні події, автори яких не задумувалися, що вже через кілька століть не всі реалії будуть зрозумілими і не все можна буде реконструювати з контексту оповідей.

Не дивно, що за більш ніж два століття обговорення проблеми літописного топоніма «Боричів» дослідники запропонували понад десяток різних версій його локалізації. А щодо часу появи Андріївського узвозу вчені поділилися на протилежні табори, один з яких узагалі заперечував можливість його існування раніше XVII–XVIII ст. Дещо парадоксально, але чи не найпослідовнішим критиком тотожності давньоруського «Боричева» і Андріївського узвозу був один з відомих мешканців останнього – професор Київської духовної академії та Київського університету св. Володимира С. Т. Голубєв (1848–1920).

Хитросплетіння джерелознавчих проблем, з якими доводиться мати справу історикам на шляху вирішення питання «Боричева», навряд чи цікаве широкому загалу любителів історії Києва. Проте саме в деталях криється причина, чому «хрестоматійна» для другої половини XX – початку XXI ст. версія ототожнення «Боричева» з Андріївським узвозом більше не може задовольняти науковців.

Почнемо з назви, адже про «Боричів узвіз» насправді не згадується ні в літописі, ні в інших джерелах. Давньоруські літописи в найдавніших списках містять три згадки про «Боричів», але з них лише в одному випадку уточнюється характер топографічного об'єкта: «и сѣдѣще Киѣ на Горѣ, гдѣже ныне оувозъ Боричевъ». Ця фраза – своєрідний тест на уважність дослідників. Ще В. М. Татищев замінив незрозуміле йому слово «оувозъ» на «взвозъ», і так само механічно за його прикладом робили історики XIX–XX ст., незважаючи на те, що прийменникові префікси цих слів вказують на різний напрям руху (порівняй: «вознести – оунести», «възѣхати-оуѣхати» тощо).

Серед власне літописних списків форма «взвозъ» відзначена лише в пізньому Троїцькому літописі, оригінал якого загинув ще під час пожежі в Москві 1812 року, і тому вже не може бути перевіреном ні на точність читання, ні щодо датування часу появи цього списку. Інша правка спостерігається в Московсько-академічному списку – «оуз Боричевъ», а в

Радзивіллівському списку взагалі – «Зборичевъ», яка викликала появу в працях XVIII ст. неіснуючого топоніма «гора Зборичев».

Обидві форми «оувозъ» та «оузъ» виявляються зовсім не випадковими, вони повторюються в «Повісті минулих літ» у літописній статті 1123 року в оповіді про загибель князя Ярослава Святополчича під час облоги міста Володимира: «И еще оному ѣздацю подъ градомъ вѣшедша два Лаха над оувозъ и ту легоста скрывшася. И поѣха Ярославъ противъ от города и бывшую ему въ оузѣ идѣже Лаха та ловашета его съсунувшася въ оузъ пободоста и оскѣпомъ». У Воскресенському літописі замість «въ оузѣ» та «въ оузъ» записано відповідно: «въ оувозе» та в «оувозъ», тобто переписувач вважав ці слова синонімами.

Філологи XIX ст. поставилися до слова «оувозъ» значно уважніше, ніж історики. Зокрема, Ф. Міклошич та А. С. Будилович зіставили давньоруське «оувозъ» зі схожими словами в західнослов'янських мовах: польським wąwóz («яр, вузька долина»), словацьким úvoz та чеським ouvoz, переклавши «увоз» як «долина», «вузька дорога». Інакше трактував «увоз» В. І. Даль у своєму словнику «живаго великорускаго языка» – «перевіз, переправа, місце перевозу, спуск, з'їзд», щоправда, без роз'яснення тлумачення. Приєднався до трактування «увозу» як «взвозу» лише І. І. Срезневський, а О. Г. Преображенський та М. Фасмер поєднали у своїх етимологічних словниках російської мови обидві версії: «підйом на гору» та «дорога в заглибленні, яр, ущелина».

Як несподівано виявилось, в академічний «Словарь русских народных говоров» так і не ввійшло жодного зі згаданих В. І. Далем значень слова «увоз». Найвірогідніше, його трактування належить до розряду контекстуального читання давньоруського тексту літопису, один з авторів якого обговорював помилкову етимологію походження назви міста від «перевозъ Києвъ». Натомість «Словарь української мови» Б. Грінченка та словники українських діалектів добре знають слово «увіз» у значеннях

«дорога в ложбині, в яру», «ущелина, яр», «дорога вгору». Тобто в тих самих значеннях, як і в західнослов'янських мовах, що повертає нас до читання Ф. Міклошича та А. С. Будиловича.

Дуже показово, які складнощі виникли у філологів при трактуванні слова «оувозище» з української грамоти 1443 року з Городка. Так, В. О. Розов пояснив його як «перевіз, спуск», явно під впливом словника В. І. Даля. Значення «спуск» обране й укладачами тому «Історії української мови» (1983). Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» обрали інше значення – «дорога в улоговині, балці, увіз». В. В. Німчук також послався на діалектне українське «увіз» – «дорога в улоговині, балці», вважаючи, що «увозище» означає «місце, яким проходила дорога». Натомість укладачами «Словаря русского языка XI–XVII вв.» слово «увозище» з тієї ж грамоти 1443 року трактоване як «невелике підвищення», а давньоруське «увозъ» пояснене як «підйом, в'їзд» за повної відсутності інших прикладів вжитку даних лексем у давніх пам'ятках російської мови.

Сюжет літописної статті 1123 року дає доволі детальне уявлення, що ж являв собою давньоруський «увозъ» біля міста Володимира (сучасний Володимир-Волинський). Ідеться про глибокий яр, по дну якого проходила дорога. Ляхи залягли в засідці над його схилами, а потім раптово спустилися вниз і встигли вдарити князя списами. Щодо вжитої паралельної форми «оузъ», то вона є кореневою для прикметника «оузъкий» і в даному випадку близька за значенням до пізнішого російського «узина» (тіщина, вузьке місце). У випадку з грамотою 1443 року опису власне «увозища» немає, натомість добре зрозуміло, про яку територію мовиться. А йшлося в грамоті про сіножаті на південний захід від Городка (Львівської обл.), а отже, про достатньо рівне й вологе місце, обмежене дорогами, горою, криницями та «увозищами» – найімовірніше, балками.

Різниця між парами «възвозъ – оувозъ», «узвіз – увіз» полягає в напрямку руху. У першому випадку це рух угору схилом, у другому – рух униз

або всередину. Її оригінальна давньоруська форма «оувозь Боричевь», і правка редактора Московсько-академічного списку «оуз Боричевь» підкреслюють, що в даному випадку мова йшла про спуск із гори доволі вузьким яром. Збереження лексеми «увіз» в українській мові за відсутності паралельних форм у російській підказує, що «оувозь», вірогідно, належав до групи лексики південноруських діалектів. І, що особливо важливо, цей топонім зберігся до XVII ст. у київських документах у формі «ровь Боричовь».

Серед виписок документів Братського монастиря на земельну власність, підготовлених у 1686–1689 роках на підставі давніших актів, міститься випис із гродської книги 1593 року, здійснений у 1646 році Виговським, що об'єднує 8 документів про власність попа Филипа Одонія. Один із цих документів – це лист підвоєводи кн. Матеуша Воронецького від 12 грудня 1589 року про справу щодо сіножатеї Воздвиженської церкви: «Тоть же попъ нагорский Киевский и листъ его королевской милости показоваль на то, ижъ люди, которые на горе седять, почавши отъ церкви Воздвижения честного креста надъ горою, ажъ до фортки острожской у ровь Боричовь, по узъвозь Рождественскій, есть пляцы власные, дворища куничные, з людьми куничными церкви мурованной святыхъ трехъ святителей Василія Великого, Григорія Богослова, Иоанна Златоустого на холме, которые поданы къ церкви Воздвиженской честного креста».

На жаль, перед нами не оригінальний текст листа, а його правка у кілька етапів: У 1589 та 1646 роках на горі ще не існувало острогу, закладеного 1654 року; а назва церкви «Трьох святителів», уперше згаданої в документі 1638 року, тут подана у формі кінця XVII ст. Через склейки редакторів фраза випису виявилася навіть граматично незв'язаною, змусивши автора царської жалуваної грамоти 1694 року, створеної на основі випису, підкоректувати текст: «люди подъ горою и на горѣ живущие, почавъ отъ церкви Воздвиженской даже до фортки острожской въ ровь Боричовь по взвозь Рожественской, куницу давали церкви вышепомянутые».

«Ровъ Боричовъ» з київських документів XVII ст. виявляється майже точним лексичним відповідником давньоруських «оузъ» та «оувозъ», хоча й підкреслює втрату ним статусу дороги. Розглянувши свідчення відсутності перерви в заселенні Києва в післямонгольській час до XVII ст., С. Т. Голубєв зауважив: «А якщо, таким чином, життя в Києві не завмирало, то важко припускати, що пам'ять про давню топографію цього міста (в широкому її значенні) у його мешканців затемнилася».

Якщо буквально читати документ, то «фортка острожская» мала розташовуватися між Рождественським (Михайлівським) узвозом та Воздвиженською церквою (пізніше – Андріївська), де описи фортеці та її план 1695 року знають аж дві «форти» – «Миколаївську» та «Трєсвятську», які вели, відповідно, до церков Миколи Десятинного і Трєохсвятительської. Проте, як не дивно, у палкій дискусії М. І. Петрова та С. Т. Голубєва жодна з них не задовольнила дослідників як претендент на «фортку у ров Боричів». Так, М. І. Петров припустив, що мова йшла про Андріївський узвіз і Київські ворота, помилково включивши в коло володінь Воздвиженської церкви замкову Уздихальницю. А С. Т. Голубєв, залучивши дані опису київської фортеці 1682 року, де згадувалася «михайловская калитка во рву», а також план Києва І. Ушакова 1695 року, зіставив ці дані зі свідченнями Феодосія Софоновича та «Синопису» про знищення князем Володимиром язичницького капища (яке тоді локалізували на місці церкви Святого Василя або Трєохсвятительської) та історією про волочіння ідола Перуна на ручай дорогою «Чортове Беремище» яром біля Михайлівського собору.

Іл. 1. Трьохсвятительська церква. Вигляд з тераси. Малюнок Ф. Г. Солнцева 1843 р.

Як на той момент здавалося сучасникам, С. Т. Голубєв переконливо завершив дискусію на користь версії про Михайлівський яр. Але з такою локалізацією не погодилися пізніше археологи Д. І. Бліфельд та М. К. Каргер. Вони вважали вирішальними не свідчення XVII ст., а археологічні дані про розташування Старокиївського городища, до якого прилягає сучасний Андріївський узвіз, на відміну від віддаленого Михайлівського. Також вони скептично поставилися до розташування капища Володимира на місці Трьохсвятительської церкви.

Власне, останнє де факто підтвердив своїми спостереженнями і І. М. Самойловський, який виявив у будівельних шурфах навколо знищеної більшовиками Трьохсвятительської церкви скандинавські «черепхоподібні» фібули, що траплялися на території Русі лише в камерних та кремаційних підкурганних похованнях X ст. Залишки подібного камерного поховання з конем відкриті поряд із Трьохсвятительською церквою і в 1972 році. Проте сам І. М. Самойловський вважав «Боричевим» Михайлівський яр. Дослідник опирався на ті самі спостереження за геологічними шурфами 1936 року, які

показали, що до засипки яру в ХІХ ст. він дуже глибоко прорізав плато і продовжувався до сучасної Михайлівської площі, тобто не був таким крутим, як виглядає нині по трасі фунікулера.

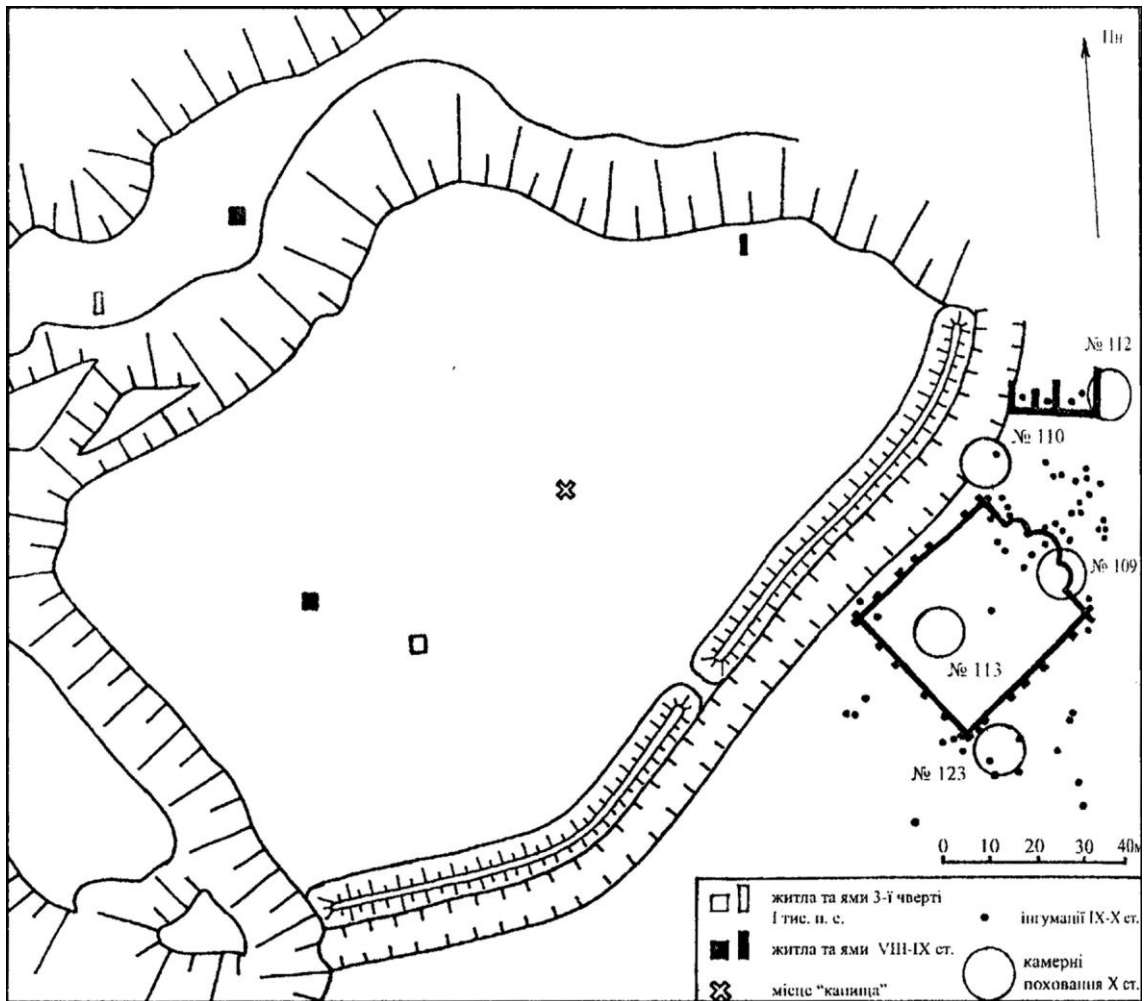
Тимчасово зняти «дискусійну ауру» з «Боричева» дозволили не нові знахідки чи інтерпретації, а скоріше комплекс заходів з відзначення ювілею «1500-річчя Києва» у 1982 році. Головні ідейні натхненники цього ювілею з боку істориків – П. П. Толочко та Б. О. Рибаків – притримувалися версії про тотожність «Боричева» та Андріївського узвозу, тож саме ця концепція була відображена в серії видань з історії давнього Києва: популярних і наукових, підготовлених археологами та виданих на початку 1980-х років. На багато десятиліть вона стала домінуючою, а «Боричів узвіз» зайняв міцне місце в реконструкції топографії давньоруського Києва як попередник Андріївського.

Проте наука не стоїть на місці, здобуваючи нові дані, що помітно розширюють наші уявлення. У 2007–2011 роках Київською архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом Г. Ю. Івакіна були проведені нові дослідження рову Старокиївського городища. Як виявилось за результатами розкопок, незважаючи на три етапи поглиблення й розширення рову, збудовано його було не у V–VI ст., а в давньоруський період, не раніше кінця IX – початку X ст. «Град Кия» несподівано перетворився на «град Олега». Ще за попередніми етапами робіт було відомо, що засипали остаточно цей рів лише під час будівництва Десятинної церкви у 990-х роках. Однак рихла засипка поступово просідала, тому трасу рову було добре видно ще до 30-х років XI ст. Саме тоді відбувся ремонт Десятинної церкви, будівельні рештки після якого й були використані для остаточного нівелювання просадки. Щонайменше кілька поколінь киян ще мали добре пам'ятати цей рів старого городища Святослава та Володимира, і роз'яснення літописця, де саме колись містилося городище, навряд чи знадобилося б раніше кінця XI ст. А це значно посуває в часі згадку про «увоз Боричев».

На всіх існуючих нині реконструкціях траси рову Старокиївського

городища на північно-східному кінці він завертає до краю тераси, виходячи на Андріївський узвіз. Ця деталь не здається дивною нашим сучасникам, враховуючи висоту перепаду між плато і рівнем дороги. Проте археологічні спостереження за реконструкцією сходів Андріївської церкви у 2011 році принесли досить несподівані результати. З південного боку Андріївської гірки зафіксовано рештки непорушених стратиграфічних відкладень давньоруського часу, серед яких виділяється шар з будівельними рештками від руйнування мурованої архітектурної споруди кінця X – початку XI ст. Якої саме? Найближчою з відомих є «східний» палац, зруйнований, за сучасними даними, не пізніше XII ст. Але якщо це так, то станом на момент руйнації палацу Андріївська гірка ще не була настільки відособленою. Власне, візантійських архітекторів, які зводили палац, теж навряд чи можна вважати настільки недалекоглядними, щоб розташувати споруду на зсувонебезпечному краю яру. Уже станом на початок XX ст. від палацу залишилося лише кілька метрів довжини фундаментів, решта була поглинута зсувами.

Висновок однозначний – вершини Андріївського узвозу в тому вигляді, як ми його знаємо, станом на X–XI ст. ще не існувало. І доки рів Старокиївського городища виходив на цей яр, тут, безумовно, ще не міг розташовуватися узвіз. Муровані давньоруські ворота на узвозі вже належали пізнішим укріпленням «міста Володимира» чи «міста Ярослава», коли рів Старокиївського городища остаточно було засипано.

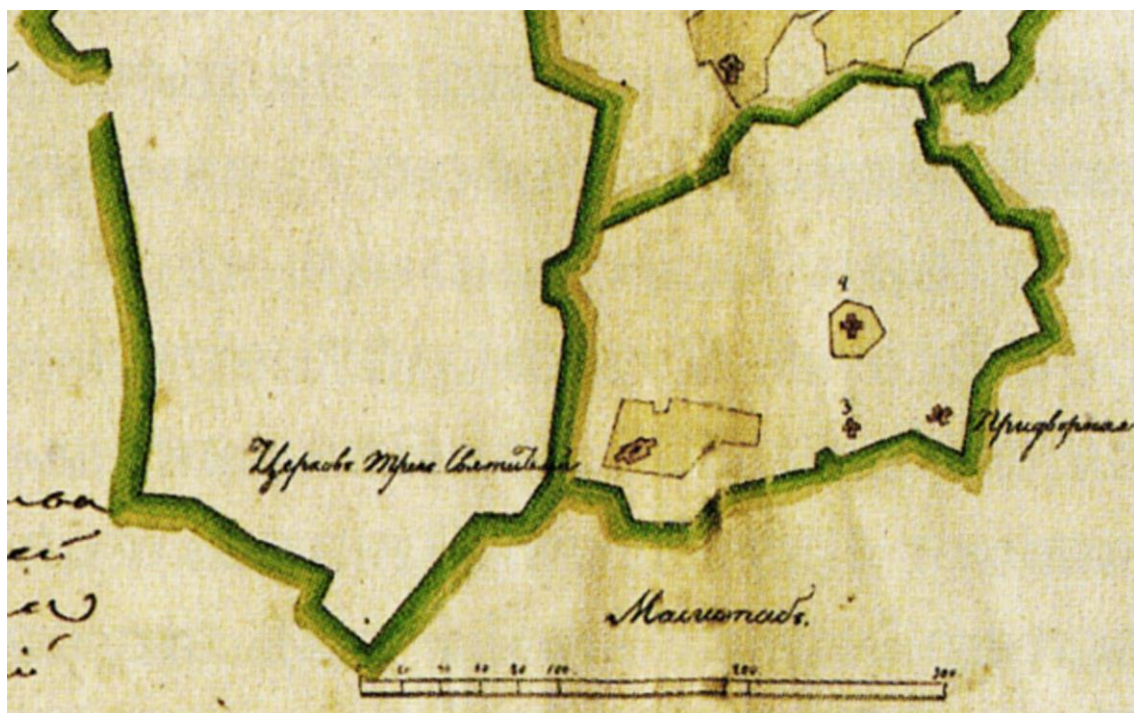

Іл. 2. Реконструкція напрямку рову Старокієвського городища за В. К. Козюбою

Відома нам історія будівництва часів Володимира Святославича містить одну важливу прогалину. «Повість минулих літ» згадує церкву Святого Василя «поза двором теремним», збудовану князем на місці капища, десь неподалік від якого й розташовувався «Боричів». Але в кінці XII ст. на «Великому дворі» князем Святославом Всеволодовичем збудовано ще одну Василівську церкву, освячену в 1183 році. А в 1197 році освячено третю церкву Святого Василя, зведену Рюриком Ростиславичем на «Новому дворі». Збережені до XX ст. рештки Трьохсвятительської церкви, яка до середини XVII ст. називалася «церквою Святого Василя», належать до архітектурних пам'яток XII ст. До всього, навколо неї виявлено рештки камерних язичницьких поховань X ст., що свідчать про належність цієї ділянки у X ст. до давньоруського курганного могильника. Тобто і капище, а згодом і

Василівська церква часів Володимира Святославича мали, утім, розташовуватися в іншому місці.

Цілком вірогідно, що підказку може дати одне призабуте археологічне відкриття. У квітні 1832 року археолог-аматор К. А. Лохвицький розкопав на краю гори неподалік від Андріївської гірки дві лінії фундаментів давньоруського часу. Дослідник спочатку інтерпретував знахідку як «ворота монастиря», але згодом на плані вже позначив її як «місце церкви Воздвиження хреста Господнього». Тобто ототожнив з давньоруською церквою Воздвиження. Завдяки вже згаданим вище грамотам воздвиженського попа Филипа Одонія, внесеним у гродську книгу 1593 року, С. Т. Голубєв з'ясував, що давньоруська мурована церква Воздвиження насправді містилася на Софійській слободі поза «Горою» (як називали Старокиївську гору), найімовірніше, на Кудрявці. А дерев'яна Воздвиженська церква була зведена на землях церкви Святого Василя не раніше початку XVII ст.

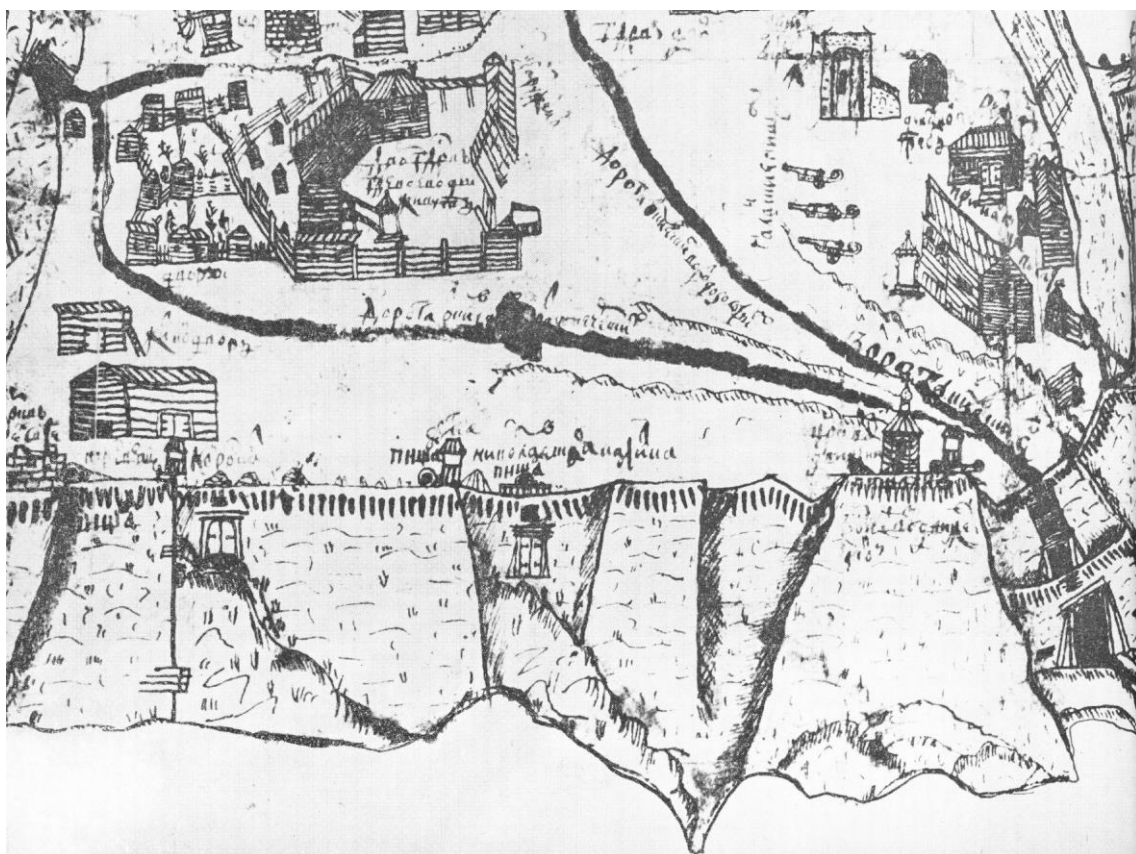
Іл. 3. Фрагмент плану Верхнього міста Києва з місцям археологічних розкопок К. А. Лохвицького

За описом К. А. Лохвицького, кладка відкритої ним споруди була «такою ж, як в Десятинній церкві». У фундаментах його увагу найбільше привернули червоні камені, що їх дослідник називав «яшмою». Завдяки виламаному зразку зараз зрозуміло, що це був червоний кварцит з Овруцького кряжа. Такий камінь рідко використовувався для давньоруських фундаментів, за єдиним винятком – комплексу споруд Старокиївської гори кінця X – початку XI ст.: Десятинної церкви та навколишніх палаців. На жаль, розкопана К. А. Лохвицьким споруда ніким пізніше не досліджувалася, і якщо її рештки навіть якимось дивом частково збереглися, зараз вони не доступні для вивчення. Чиїми б руїнами не виявилися фундаменти: мурованих воріт «міста Володимира» чи рештками церкви Святого Василя, закладеної Володимиром Святославичем, ця споруда, безумовно, має відігравати важливу роль у локалізації давньоруського «Боричевого увозу».

На плані К. А. Лохвицького фундаменти нанесені біля краю схилу навпроти Десятинної церкви, зовсім поряд з «Миколаївською форточкою» російської фортеці. Ця обставина примушує повернутися нас до сюжету про «форточку острозьку у рів Боричів» документів XVII ст.

У 1691 році Трьохсвятительська церква була жалувана царською грамотою Київському митрополиту Варлааму Ясинському на його прохання. Документи ж Братського монастиря, які підтверджували права власності на церкву, розглянули в Москві із запізненням, тому коли Йосиф Кроковський отримав підтвердження грамотою 1694 року на всі маєтності Братського монастиря, у т. ч. й на Трьохсвятительську церкву, виник юридичний казус. Його вирішили шляхом укладення угоди з митрополитом про відступлення храму із садибою Софійському монастирю при збереженні за Братським монастирем належних Трьохсвятительській церкві угідь. Відбудова храму почалася ще 1693 року, тож розмежування на горі садиб Вознесенської і Трьохсвятительської церков на момент видачі царської грамоти 1694 року було просто необхідним.

З'ясувавши, що випис із документів мав окреслити «куничні» межі не однієї, а двох церков, механізм його склейки сприймається вже інакше. Перша частина повідомляє, що «люди, которые на горе седять, почавши отъ церкви Воздвижения честного креста надъ горою, ажъ до фортки острожской у ровъ Боричовъ [...] поданы къ церкви Воздвиженской честного креста», [а далі] «по узъвозъ Рождественскій есть пляцы власные, дворища куничные, з людьми куничными церкви мурованной святыхъ трехъ святителей Василия Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого на холме, которые поданы къ церкви Воздвиженской честного креста». «Фортка острожка у рів Боричів» виявляється орієнтиром для розмежування земельних ділянок церков, оскільки інших серйозних топографічних об'єктів у цьому проміжку не було, що добре ілюстровано планом 1695 року І. Ушакова. На ньому ж добре бачимо, що вихід з «Миколаївської фортки» веде в яр.

Іл. 4. Фрагмент плану Києва І. Ушакова 1695 р.

В описах фортеці 1673 та 1682 років замість «Николаевской калитки»

фігурують «Николаевские ворота». А на планах Києва 1783 та 1787 років на місці «Миколаївської фортки» зображено широкий розрив валу під з'їзд із Володимирської вулиці на терасу і далі вниз до подільської вулички на схилі гори. Старе «путище» в середині XIX ст. ще спостерігав М. М. Сементовський, який і висловив вперше ідею, що саме це і є залишки «Боричевого увозу». Його вигляд станом на 1852 рік відображає одна з перших київських світлин роботи Р. Фентона.

Іл. 5. Фрагмент плану Києва 1787 р.

Іл. 6. Андріївська церква. Світлина Р. Фентона 1852 р.

Розташування топографічних об'єктів XVII ст. «Боричовъ ровъ» та «Буричовъ потокъ» прямо пов'язане із засвідченим уже у XIX ст. подільським топонімом «Боричів ток». Недооцінка дослідниками топографічної пам'яті киян змусила вважати перенесення топоніма «Боричів» на Поділ під гору між Трьохсвятительською та Андріївською церквами пізнішою помилкою, «міграцією» назви узвозу на інші об'єкти. Значно простішим поясненням є саме подільське розташування давньоруського урочища «Боричів», від якого отримали назви і прилеглі до нього об'єкти – увіз та ручай. Під подільським «Боричевим» справді можна було колись пристати на човнах, і ним же князь Ігор Святославич міг урочиство дістатися від пристані до церкви Пирогощі на очах у киян.

Історія зниклих київських вулиць та узвозів – не менш важлива і захоплива тема, ніж історія вулиць сучасних. Вона, звичайно, складніша для візуалізації під час екскурсій, оскільки більшості давніх об'єктів уже не існує. Частина ярів засипана, інші, навпаки, розрослися й були розширені під проспекти чи забудову. Давні джерела і ручаї ще у XVIII–XIX ст. сховані в колектори. А київські схили, колись відкриті й активно вражені ерозією, нині поросли деревами та кущами, що надійно приховують від очей спостерігача рельєф. Водночас такі історії – це шанс ознайомити і гостей столиці, і киян з раніше невідомим їм Києвом різних епох.

Джерела та література

Алфёрова, Г. В., Харламов, В. А. 1982. *Киев во второй половине XVII века*. Киев.

Бліфельд, Д. І. 1948. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва. *Археологія*, II, с. 130–144.

Будилович, А. 1878. *Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян*, 1. Киев.

Голубев, С. Т. 1904. *Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве*. Киев.

Голубев, С. Т. 1910. *Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева*. Киев.

Гринченко, Б. 1909. *Словарь украинского языка*, IV. Киев.

Даль, В. 1882. *Толковый словарь живого великорусского языка*, IV. Санкт-Петербург; Москва.

Жиленко, І. В. 2002. *Синопсис Київський*. Київ.

Історія української мови. Лексика і фразеологія. 1983. Київ.

Иоаннисян, О. М., Елшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX, с. 330–366.

Ипатьевская летопись. 2001. Полное собрание русских летописей, 2. Москва.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, 1. Москва; Ленинград.

Кирилович, С. Р. 1982. *Детинець Києва IX – першої половини XIII століть*. Київ.

Козюба, В. К. 2004. Городище на Старокиївській горі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, с. 139–152.

Козюба, В. К. 2014. Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII ст. *Opus Mixtum*, 2, с. 169–179.

Козюба, В. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відомому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 6, с. 27–40.

Комар, А. В. 2008. «Боричев» и «Боричев увоз» древнего Киева. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, I, Коростень, с. 192–225.

Комар, А. В. 2012. Киев и Правобережное Поднепровье. *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда, с. 300–333.

Лаврентьевская летопись. 2001. Полное собрание русских летописей, 2. Москва.

Німчук, В. В. 1992. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Київ.

Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев.

Писаренко, Ю. 2000. «Игорь ѳдетъ по Боричеву...» (Про фінал «Слова о полку Ігоревім»). *Київська старовина*, 6, с. 20–33.

- Преображенский, А. 1949. *Этимологический словарь русского языка*, I, вып. 3. Москва; Ленинград.
- Приселков, М. Д. 1950. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. Москва; Ленинград.
- Розов, В. 1928. *Українські грамоти. XIV – перша половина XV ст.* Київ.
- Рыбаков, Б. А. 1980. Город Кия. *Вопросы истории*, 5, с. 31–47.
- Рыбаков, Б. А. 1982. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва.
- Самойловський, І. М. 1969. Боричів узвіз. *Український історичний журнал*, 1, с. 103–105.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 31 (Убивание – Улокъ). 2019. Москва.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 2, 1978. Київ.
- Сементовский, Н. 1852. *Киев и его достопамятности*. Киев.
- Срезневский, И. И. 1912. *Материалы для словаря древне-русского языка*, 3. Санкт-Петербург.
- Татищев, В. Н. 1773. *История Российская с самых древнейших времён*, 2. Москва.
- Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ.
- Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.
- Фасмер, М. 1987. *Этимологический словарь русского языка*, IV. Москва.
- Софонович, Ф. 1992. *Хроніка з літописів стародавніх*. Київ.
- Чміль, Л. 2013. До питання функціонування Десятинної церкви у XVI – на початку XVII століття. *Opus Mixtum*, 1, с. 169–173.
- Mikloshich, F. 1862–1865. *Lexicon palaeoslavenico-graeco-latinum*. Vindobonae.

Олексій Комар

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви